

Mədəniyyət və davranış kodları

Xaləddin Sofiyev

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti "Sosial-siyasi elmlər" kafedrasının müdiri, kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Əməkdar müəllim
E-mail: sofiyev.xaleddin@mail.ru

Mədəniyyətdə simbiozluğun semiotika konnotativ işarə konsepti ilə yeni görünüşdən açıb göstərir. İşarənin denotativ mənası onun bildirdiyi obyektəndən doğur. Məsələn, "ceyran" sözünün denotativ anlamı dünyadakı canlılardan biri olan ceyranın doğurduğu təsəvvürdür. Konnotativ məna isə denotativ mənanın çevrəsində yaranan situativ mənalardır.

Semiotika mədəniyyətdə bir çox prosesləri, hadisələri kod və tekst qatları, bölgüləri əsasında strukturlaşdırır və ya artikulyasiya edir. Frensis Bekonun "Yeni Orqanon" traktatında irəli sürdüyü idollar nəzəriyyəsi buna təmsaldır. İngilis filosofu düzgün görüntülər mənasını verən "idola"ni Epikürdən götürərək insanı çaşdıran təsəvvürlərə çevirmişdi. Bekon insan subyektivliyindən gələn hadisələri ideallaşdırmaq, emosional rənglərə salmaq özəlliklərinə qəbilə (yəni insan soyundan gələn) idollar deyirdi. Bazar və ya meydan idolları insanların təbii ünsiyyətində bir-birinə etdiyi təsirlərdən, məsələn, dedi-qodulardan, stereotiplərdən yaranır (1, s.71-75). Kamal Abdullanın yeniliyi isə idolların səbəbini "qrammatik səhvlər" prinsipində açmaqdır (2, s.458-472).

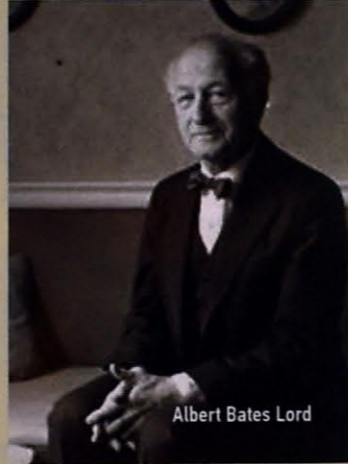

Grammatikaya əsaslanan başqa bir semiotik konsepsiyayı kino sənəti ilə bağlı Pyer Paola Pazolini vermişdi. Məşhur rejissor və intellektual "həyat sintaqmaları" terminini təklif edərək onunla mədəniyyət üçün "qrammatika" terminini konkretləşdirmişdi. Düzdür, Pazolininin kulturoloji metadilə təklif etdiyi bu semiotik termin elmdə populyarlıq qazanmadı, ancaq bütövlükdə o da belə bir fikri gücləndirdi ki, mədəniyyətdə dəyərlər arasında və ya dəyərlərin

tərkibindəki komponentlər arasındakı münasibətləri "qrammatik" modeldə təsəvvür etmək olar (3, s.97). Grammatikanın bir bölümü olan morfologiya sözlərin və ya işarələrin strukturunu öyrənir, məsələn, şəkilçilərlə bağlı qaydaları təsnif edir. Sintaksis isə iki və daha çox sözlər arasındakı münasibətlər haqqında qrammatik bölmədir. Beləliklə, mətnə bütün münasibətlər qrammatikanın obyektidir. Söz daxili münasibətlər morfologiyanın, sözlər arası münasibətlər isə sintaksisin predmetidir. "Sintagma" sintaksisin predmetində təkrar olan, stereotipləşmək, qəlibləşmək səviyyəsində bir-birinə bağlanan qoşalıqları, üçlükləri, dördlükləri bildirir. "Haqqın səsi", "milli mentalitet", "qayğıkeş ata" danışq dilinin mətnlərində saysız təkrarlanan sintaqmalardır.

Albert Lord adında folklor tədqiqatçısı özünü semiotik tədqiqatçı elan etməsə də, onun "Rəvayətlər nəğməkarı" adlanan araşdırması folklor mətnini sintaqmalar əsasında modelləşdirirdi. Hərçənd kitabın heç bir yerində deyilmirdi ki, onun formulalar nəzəriyyəsi dilçiliyin sintagma konseptindən bəhrələnib. Albert Lord formulalar nəzəriyyəsi ilə belə bir suala cavab verməyə çalışırdı: "Necə olur ki, ozan nəzm formasında olan böyük dastanları əzbər yadda saxlayır?" Cavabında o göstərirdi ki, ozan misraları, beytləri əzbərləmir. O, dastan üçün xarakterik olan söz birləşmələrini mənimsəyir. Bu birləşmələrə A.Lord "formulalar" deyirdi və göstərirdi ki, ozan misraları quranda formulalardan istifadə edir.

Bu formulalar, əslində, təkrarlanan sintaqmalardır. Deməli, dastanın kodunda qrammatik qatda dastanlar üçün xarakterik olan formulalar da toplanır. Məsələn, serb dastanından danışanda Lord göstərirdi ki, misranın başlanğıcında ozan "Prilipda" (U Prilipu) deyir. Misranın ikinci hissəsində həmin şəhəri deməli olsa, "Prilip şəhərində" (u Prilipu qradu) söyləyir. Misranın sonunda isə Prilipin adını çəkməldirsə, formula belə olur; "Prilip ağ şəhərində" ("u Pri-

Albert Bates Lord

lipu qradu bijelome"). Bu formulalar bütün başqa ikihecalı məskən adları üçün dəyişməz qalır. Yəni ozan həmin qəliblərdə şəhərin adlarını dəyişə bilər (4, s.35).

A.Lordun formulalar konsepti "Kitabi-Dədə Qorqud"da xeyli sintaqmaları aşkar edir. "Qarşı yatan qara dağlar", "gəlimli-gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya", "boyu uzun Burla xatun", "saru donlu Selcan xatun" kimi onlarla Dədə Qorqud deyimləri var ki, formula xarakteri daşıyırlar (5, s.25-111, s.45, 69-70, 81). Onu da deyək ki, Lordun formulaları (sintaqmaları) meyxana dəyişməsində əlüstü cavabların, improvizaların necə baş verməsini də izah edir (6, s.348).

Albert Lord sintaqmanı öz nəzəriyyəsi üçün "formula" termini vasitəsi ilə spesifikləşdirmişdi.

"Məscid həyatında qızla oğlan söhbəti" söz birləşməsindən bilinən həyat sintaqması hətta müasir Azərbaycanda belə, tipik deyil və baş verəndə zamanca az davam edir. Məsciddən qıraqda isə belə sintaqmalar adi haldır. Əgər dövrləri tutuşdursaq, deyə bilərik ki, XX yüziləcən sanki bütün Azərbaycan məscid həyatı idi, orada "qızla oğlan", "qadınla kişi" söhbəti meydançalarda, küçələrdə nadir sintaqmalar idi. Bunu XX-XXI yüzil Azərbaycanı ilə bağlı demək mümkün deyil, hərçənd XIX yüzilin izləri bəzi kəndlərdə qalır. Deməli, bəzi həyat sintaqmalarının baş verib-verməməsi zamandan və məkandan asılıdır. Keçmişin saray məkanı həyat sintaqmalarının mühitini xeyli məhdudlaşdırmışdı. Bunun oxşarını Kremldə də görmək olar, hərçənd Kremldə konsertlər və Yeni il yolkası Qərb demokratiyasından gələn müasirləşməni sezdirik. Həyat sintaqmaları baxımından Birləşmiş Ştatlarda Ağ Ev xeyli şah və prezident saraylarından fərqlənir. Holivud filmləri isə bu fərqləri xüsusi ilə qabarıq göstərirlər. Yaponlarda hədiyyə aktında "hədiyyə iki əllə tutulub verilməlidir" həyat sintaqması işləyir, çünki bir əllə hədiyyənin verilməsi hörmətsizlik sayılır. Bir çox başqa mədəniyyətlərdə isə bir əldə tutulan hədiyyə

Lev Qumilyov

normal qavranılır. Azərbaycanda gənclər özündən yaşlıya salam verəndə iki əllə onun əlini sıxır və bu, ehtiramı bildirir. "Plovun əllə yeyilməsi" söz birləşməsindən bilinən həyat sintaqması Orta Asiya üçün normaldır. Bizdə isə bu sintagma səhnədən çıxıb. Lev Qumilyov xasiyyəti bir-biri ilə tutan və tutmayan millətlər problemini qoyaraq göstərirdi ki, məsələn, protestantların on-

lara mental baxımdan yad pravoslavlarla, polineziyalılarla tuturdu, çinlilərlə isə tutmurdu. Ona görə də ingilislər Çində fransızlardan özlərini qat-qat humansit aparsalar da, çinlilər onları fransızlardan pis müstəmləkəçi sayırdılar. Qumilyov bu faktı əsaslandırmaq üçün yazmışdı ki, psixologiya insan davranışının impulsları haqqında elm olduğu kimi, etnopsixologiya da etnosun davranışlarının impulsları haqqında elmdir.

Qumilyov bundan çıxış edərək yazırdı ki, fizikada sahə fenomenini olduğu kimi, mədəniyyətlərdə də etnik sahələr var. Hər etnosda bu sahədə dalğalanmaların öz ritmi olur. Etnoslar var ki, etnik sahələrindəki dalğalanmanın ritmi bir-birinə uyğun gəlir, etnoslar da var ki, uyğun gəlmir, dissonans yaradır (7, s.180).

Hazırda kulturologiyada diqqət təkə iddialı, yüksək diskurslarla bilinən "dini mədəniyyət", "elmi mədəniyyət", "qlobal mədəniyyət", "elitar mədəniyyət" kimi sahələrə yönəlməyib. XX yüzilin ikinci yarısından başlayaraq məişət, gündəlik həyat dünyası da mədəniyyətsünaslıq üçün dəyərli mövzulara çevrilməyə başladı. Azərbaycanda (elə Çində, Yaponiyada, Rusiyada da) çay dəsgahlarını, qonaqlıq vermək, süfrə açmaq kimi ritualları, eləcə də qonşuluq münasibətlərini, məhəllə dünyasını gündəlik həyatın mədəniyyətinə aid etmək olar. Orta çağ Avropasında kilsə və bazarlarda çoxlu şikəstlər, tövbə etmiş cinayətkarlar və yoldan çıxarılmış qadınlar toplaşdırdılar (8, s.95,151,154). Bu, necə deyərək, o dövrün gündəlik həyatının bir sahəsinin – məkanın həyat sintaqmaları idi. Həmin sintaqmalar açırdılar ki, Orta çağ insanı üçün yazıqlara mərhəmət vacib sifətlərdən idi, ona görə də sadaladığımız sosial qrupların ortada olmasına maneçilik törətmirdilər (maraqlıdır ki, müsəlman dünyasında da məscid həyatlarında çoxlu şikəst və dilənçilər olur).

Kulturologiyada XX yüzilin sonunda xüsusi problem kimi qeyri-verbal mədəniyyət məsələsi də qoyulur. O deməkdir ki, mədəniyyətin müxtəlif mənalı təkə sözlərdən yox, başqa tip şərti və ya ikonik işarələrdən, eləcə də sifir təbiətli, kvazi tipli vahidlərdən emanasiya edir. Ona görə kulturoloji metadildə onları registə edən, qeydə salan konseptlər olmalıdır. "Həyat sintaqması" bu konseptlərdən biridir.

Pazolini bütün bu faktlardan çıxış edərək göstərirdi ki, milli mədəniyyətləri xarakterizə edən cəhətlərdən biri də hər millətə xas həyat sintaqmalarıdır. Filmi çəkən bu sintaqmalardan kod kimi istifadə edərək filmi qurur. Həmin filmi qavrayan isə bu kodun əsasında onu qavrayır. Ona görə də tamaşaçı filmin mənsub olduğu milli və ya etnik dünyanın həyat sintaqmalarını bilməyəndə qavrayışı əsərin bəzi məqamlarını anlamamaq problemi ilə üzlaşır (9, s.27).

Semiotikanın mədəniyyətlə bağlı tədqiqatlara verdiyi başqa töhfə qatlar, laylar nəzəriyyəsi və bu nəzəriyyədən təbii olaraq çıxan mədəniyyətin dərin qatları ideyasıdır. Bir çox keçmiş fəlsəfi nəzəriyyələrdə kosmosun ierarxik qatlara bölünməsi görülür. Bu məsələdə Neoplatonik fəlsəfənin və İşıraqlıyın xüsusi rolu var. Ancaq bütün öncəki fəlsəfələrdə dünyanın layları (məsələn, göyün yeddi qatı) göstərilərsə də, cisim və hadisələrin qatları məsələsi qoyulmamışdı. Demokritdən sonra cisimlər olsa-olsa atomların birləşməsi sayılırdı. Halbuki müasir fizika fotonlar və elektronlar qatından sonra atomlar qatını, ondan sonra isə molekullar qatını ayırır. Sözsür və onun davamçıları bu qatlar ideyasını dilin quruluşuna gətirərək

Nikolay Hartman

burada fonemləri aşağı qat, fonemlərdən yaranmış morfemləri yuxarı qat, bu axırıncılardan "yığılmış" sintaqmaları isə üst qat sayaraq dilin laylardan ibarət modelini qurmuşdular (10, s.36).

Çoxqatlı təhlil məsələsində fenomenologiyanın, xüsusi ilə Nikolay Hartmanın böyük rolu olmuşdu.

Bu filosof ilk dəfə aydın şəkildə formulə etmişdi ki, bədii əsər müxtəlif laylardan ibarətdir. Hartman, əslində, laylar nəzəriyyəsi ilə obyektlərin qradasiya modelini vermişdi. Bu model forma və məzmun münasibətini yeni incəliklərdə açırdı. Ənənəvi şəkildə forma qab, məzmun isə qabın içindəki maye kimi təsəvvür edilirdi (11, s.275).

Hegeldən və Hartmandan təsirlənən estetikada hər hansı bədii əsərdə üzdəki forma ilə dibdəki məzmunun arasında qradasiyanı bildirmək üçün belə terminoloji paket təklif olunur: formadan sonra formal məzmun, ondan sonra məzmunlu forma və axırda təmiz məzmun qatı gəlir (12, s.50-51).

XX yüzildək dünya fəlsəfəsində kosmosun ierarxik qatlara bölünməsi geniş yayılmışdı. Ancaq konkret cisim və hadisələri laylara bölüb öyrənmək baxımından yanaşma çox zəif idi. XX yüzilin əvvəllərindən fenomenologiya fəlsəfəsi, sistem nəzəriyyəsi və semiotik-struktur metod cisim və hadisələrdə layların, qatların üzə çıxarılması məsələsini qoydu. Bu prosesdə strukturalizmin xidməti elə böyük oldu ki, mədəniyyətin semiotik sistemlərinə

qatlar baxımından yanaşmanı onun elmə verdiyi töhfələrdən saymaq olar.

Ədəbiyyat:

1. А.Л.Субботин, Ф.Бэкон. М.: Мысль. 1974, 175 с., с.71-75.
2. Abdulla Kamal. Sırı-zəmanə. В.: Mütərcim. 2014, 495 s., s.458-472.
3. В.В.Иванов. О структурном подходе к языку кино //Искусство кино, 1973, № 11, с.97-109., с.97.
4. Albert Bates Lord. The Singer of Tales, vol. 1. Harvard University Press, 2000, 307 p., p.35.
5. Kitabı-Dədəm Qorqud // Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası. 1-ci c. В.: Yeni nəşrlər evi, 2000, 622 s., s.25-111, s.45, 69-70, 81.
6. N.Mehdi. 110 nəsnə. Hərəsindən bir az. В.: Qanun, 2014, 448 s., s.348.
7. Л.Н.Гумилев. География этноса в исторический период. Ленинград, Наук, 1990, 279 с., с.180.
8. Б.В.Марков. Культура повседневности. СПб.: Питер, 2008, 352 с., с.95, 151, 154.
9. Maurizio Sanzio Viano. A Certain Realism: Making Use of Pasolini's Film Theory and Practice. University of California Press, 1993, 368 p., p.27.
10. K.Vəliyev. Linqvistik poektikaya giriş. В.: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1989, 102 s., s.36.
11. Н.Гартман. Эстетика. М.: Иностранная литература, 1958, 692 с., с.275.
12. Е.В.Волкова. Произведение искусства – предмет эстетического анализа. М.: Издательство Московского Университета. 1976, 286 с., с.50-51.

Резюме

В первой половине XX века в целях выявления объекта исследования в области структурализма, семиотики, теории системы и философии феноменологии научное мышление решило найти его слои. В статье исследуются именно эти слои.

Ключевые слова: денотативный, коннотативный, синтагма, градация.

Summary

In the first half of the XX century in order to explore the object of research in the spheres of structuralism, semiotics, theory of system and philosophy of phenomenology scientific thinking decided to find its layers step by step.

Key words: denotative, connotative, syntagma, gradation.